

Київський університет імені Бориса Грінченка

**ФОРМУВАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ
ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА**

Монографія

Київ — 2018

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 05.10.2017 р.)

За загальною редакцією Левітаса Ф.Л.,
доктора історичних наук, професора

Рецензенти:

Патриляк Іван Казимирович, декан історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор;
Филипович Людмила Олександрівна, завідувач відділом історії релігії
та практичного релігієзнавства Інституту філософії
імені Г.С. Сковороди НАН України, доктор філософських наук, професор.

Формування патріотичної та громадянської свідомості учнів:
Ф79 теорія і практика : моногр. / Авт. кол.: Александрова О.С., Левітас
Ф.Л., Салата О.О., Шепетяк О.М., Матвійчук О.Є., Петрошук Н.Р. та
ін. ; [за заг. ред. проф. Левітаса Ф.Л. ; наук. ред. Александрової О.С.,
Салати О.О.]. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. — 172 с.
ISBN 978-617-658-045-4

Монографія присвячена проблемі формування патріотичної свідомості учнівської молоді. Складається з двох частин — науково-методологічної та практичної. Перша висвітлює історико-філософські аспекти становлення і розвитку поняття «патріотизм», його постійні трансформації в умовах динамічного розвитку суспільства. Авторами враховані різноманітні погляди і тенденції в осмисленні ролі патріотизму, патріотичного виховання дітей та юнацтва. Друга частина монографії має характер практичних напрацювань і методичних рекомендацій для педагогів. Матеріал підготовлено з урахуванням сучасних методичних практик.

УДК 373.3/5.015.31:172.1

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПАТРІОТИЗМУ.....5

- Дзьобань О.П., Александрова О.С.* Патріотизм як соціокультурний феномен.....5
- Горбань О.В.* Вітчизняна інтелігенція як ідеолог національного патріотизму..... 33
- Шепетяк О.М.* Церква і патріотизм у доробку мислителів Київської Русі 48
- Салата О.О.* Виховання патріотизму в умовах нових суспільно-політичних реалій 58
- Брижнік В.М.* Повоєнне відтворення громадянської свідомості як чинник виховання патріотизму: досвід західнонімецької філософії..... 67
- Беззуб Ю.В.* Українознавство в тенденціях культурно-освітнього розвитку України початку ХХІ століття 81

РОЗДІЛ II

ВИХОВАННЯ ПАТРІОТИЗМУ: МЕТОДИЧНІ СТУДІЇ..... 95

- Левітас Ф.Л., Левітас С.Ф.* Формування патріотичної свідомості учнів 7 класів на матеріалах історичних джерел..... 95
- Свирська Т.І., Савченко С.В.* Національна ідея в становленні громадянина-патріота України: методологічний аспект 106

<i>Олексенко С.В.</i> Тренінг як форма роботи з патріотичного виховання в навчальному закладі.	120
<i>Матвійчук О.Є.</i> Патріотичне виховання — пріоритетний напрям краєзнавчої діяльності бібліотек	128
<i>Клименко Н.П.</i> Борис Грінченко і Настя Грінченко в суспільно-політичному житті України: до питання про патріотичне виховання на уроках історії в 9 класах	142
<i>Петрощук Н.Р.</i> Боротьба за статус української мови в суспільно-політичних дискурсах ХІХ — початку ХХ століття (матеріали до уроків з історії України в 9 кл.)	148
<i>Дзюбак С.О.</i> Музейні уроки та музейна методична робота учнів як інноваційна методика навчально-виховного процесу на уроках історії	158
<i>Відомості про авторів</i>	170

Шенетяк О.М.

ЦЕРКВА І ПАТРІОТИЗМ У ДОРОБКУ МИСЛИТЕЛІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Кожна людина, прагнучи обґрунтувати свою ідентичність, намагається сягнути своєї минувшини. Про жоден феномен у світі не можна ґрунтовно говорити, не доторкнувшись до його минулого, не спостерігши, що саме його зробило таким, а не іншим, яким був шлях його розвитку. Минуле людини — це формування свідомості, виховання, творення суспільної постави... і багато інших процесів, які в результаті дають величезний комплекс, званий особистістю. Це багатогранний моноліт, який не вміщається в жодну наукову дисципліну, теорію чи концепцію. Якщо таким складним є феномен людського минулого, то наскільки складнішим є феномен минулого цілого народу, який включає в себе мільйони різних індивідів. І все ж, враховуючи цю складність, людина намагається своїм розумом і духом сягнути національного минулого, свого коріння, бо інакше ніколи не зрозуміє себе.

Особливу вагу для українців має історичне минуле, багате різноманітністю. Український народ, оглядаючи ретроспективним поглядом свою більш ніж тисячолітню історію, краще розуміє себе, стає спроможним відповісти на багато запитань сучасності. Українська історія зазнавала найрізноманітніших інтерпретацій. Проте кожна з них, якщо вона чесна, мусить розглядати Українську державу в єдності з Київською церквою. Ці дві інституції пройшли пліч-о-пліч крізь тисячоліття, витворивши разом явище християнського українського народу.

Становлення Київської держави і творення її організаційно-адміністративних структур збіглося в часі з утворенням ієрархічної структури Руської церкви — Київської митрополії. Таким чином, церква і держава на Русі творили пару, в якій кожна зі сторін мала допомагати одна одній у розвитку й організації. Дві молоді установи, на які покладено місію керівництва народом, силою обставин опинялися в однакових умовах і стикалися з подібними проблемами. Отож можна припустити, що у питаннях особливої ваги для церкви і держави права та компетенції їхніх лідерів перепліталися. Церква

високо цінувала авторитет держави. Для того, зрештою, були біблійні підстави: «Погляди апостолів спирались на вчення Ісуса Христа, який явив їм своїм життям, як належить ставитися до людської влади. Він не ховався від переслідувань Синедріону, хоча чудово знав, що смертний вирок Йому винесений заочно і без розгляду вини. Він зупинив спроби апостола Петра напасти на воїнів з мечем і виявити опір посланцям Синедріону в Гетсиманському саду. Він покірно виніс несправедливий суд Пілата і був розп'ятий» [1, 8].

В епоху зрілого Середньовіччя Руська держава була змушена пристосовуватись до європейських державотворчих взірців (зокрема, Римської імперії). Безперечно, найкращим помічником у цій справі стала ієрархія Київської церкви, яка у своїй більшості була грецькою за національністю та ментальністю. Тому «юна держава Русь сама добровільно пішла під опіку церкви; князі, починаючи з Володимира, самі покликали митрополитів і єпископів до участі у своїх державних справах; на княжих радах і з'їздах на першому місці після князів бачимо духовенство» [6, 25].

У Руській державі складався особливий тип відносин церкви і держави за зразком візантійської симфонії. Саме слово «симфонія» свідчить про те, що дві структури діяли спільно, однозгідно, не творячи між собою протиріч. Першоієрархи Київської церкви, намагаючись допомогти державі, високо цінували її керівників як авторитетів і в церковних справах: «В посланні до Володимира Мономаха... Никифор порівнює монарха з людською душею, яка керує усіма без винятку діями тіла: тим самим недвозначно стверджується княжа компетенція в релігійних справах» [13, 67]. Держава, звертаючись по допомогу до церкви, не лише користувалася нею, а й, можливо, не завжди свідомо скріплювала її авторитет у народі. «За обставинами часу руська церковна ієрархія отримала звичайне право участі і ваги у внутрішній політиці руської держави» [8, 133]. Це значною мірою сприяло церкві у здійсненні її місії (освячення світу) конкретизованої до Київської Русі. Весь домонгольський період на Русі є епохою входження християнства в культуру і побут народу, а не втішанням протягом століть сформованим становищем, як, до прикладу, в цей же час у Візантії. Більшість русичів, особливо у Південній Русі, вважали себе християнами, але мислили по-язичницьки. Зламати ці стереотипи було не легко. Нижче духовенство, яке було вихідцями з руського народу, мислило так само. Отже, вся вага інкультурації

лягла на плечі вищої ієрархії. Вона ж мала достатньо сили, щоб на своєму рівні з цим справлятися. До того ж «окрім юрисдикції, духовенство мало значення і у сфері громадського управління. Воно з'являється на вічах і бере участь у виборах князя... самі князі запрошують до себе єпископів та ігуменів для вирішення питання про престолонаслідування» [4, 47].

Глава Київської церкви — митрополит — вважався у народі оплотом гуманності, захисником їхніх прав і заступником перед князем. Зокрема, «в посланні Никифора до князя Мономаха є натяк, що і приватні особи зверталися до митрополита, аби просив за них князя» [16, 16]. Частим явищем були випадки, коли «митрополити вставлялися за милосердям князів в справі оскаржених» [16, 26]. Так, Київські митрополити проповідували милосердя і життя згідно з Христовими блаженствами. Князь і митрополит на Русі були найвищими авторитетами у всіх без винятку аспектах життя своєї держави. Зокрема, в період найвищого культурного розквіту Київської Русі, тобто під час правління Ярослава Мудрого, роль Київського митрополита Іларіона досягає свого найбільшого значення. Так що Ярослав та Іларіон були «одинокі неспірні авторитети, слово яких могло бути вирішальним для всієї отої великої держави і митрополії, яка розляглася від Волги до Вісли, і від Балтики до Чорного моря» [2, 201].

Діяльність Київських митрополитів була різноманітною, тому історики не мають однозначної оцінки. Для греків слов'янська культура була чужою і незрозумілою. Досі народи, що проживали на півночі від Візантії сприймалися греками як варвари, а отже, не було потреби вивчати їхню культуру і ментальність. Тому після Володимирівського хрещення грецьке духовенство, що опинилося на Русі, було неспроможне відповісти на всі питання, які висували обставини й час. «Митрополити грецького походження не розуміли ані мови, ані звичаїв українського народу і стояли в тіні життя своїх вірних. Натхненні проповіді митрополита Іларіона і Кліма Смолятича в порівнянні зі словами митрополита грека Никифора аж дуже яскраво відрізняються. Никифор сам висловлюється: “Стою серед вас безголосий”, бо не розумів мови своєї пастви [16, 26]. Поступово Київська держава ставала одним із найпотужніших законодавців усієї європейської політики. Відповідно добрі стосунки з Руссю, а ще більше вплив на неї, були стратегічно важливою справою для бага-

тох європейських держав. Провідну роль тут відіграла Візантійська імперія, яка звикла панувати над Сходом Європи і не бажала ділити свою владу з північним сусідом. До того ж вона мала зручне знаряддя для здійснення своєї цілі — вищу ієрархію Київської церкви, яка в більшості була грецькою, а тому в силу патріотичних переконань залишилась вірною інтересам своєї батьківщини. Можливо, з боку митрополитів це було щирим бажанням послужити своїй державі, однак з боку Візантії були часті зловживання цим.

Київські князі, зокрема Ярослав Мудрий та Ізяслав Мстиславич, розглядали імператорські задуми. Реакцією на ці дії стала спроба при кермі Руської церкви поставити русича. Як зазначав український історик Ю. Федорів, «греки прислали в Україну своїх митрополитів, щоби впливати на життя Церкви і народу. Ярослав не хотів таких впливів і поставив був свого митрополита Іларіона, а сто літ пізніше князь Ізяслав Мстиславич поставив митрополитом українця Кліма Смолятича» [16, 15–16]. Це ще раз засвідчує важливість і поважність митрополичого впливу на життя держави.

Першим фактом поставлення митрополитом русича була інтронізація на Київський митрополичий престол Іларіона в 1051 р. за правління князя Ярослава. У цих подіях нам, хоч і не яскраво, та все ж проголошується думка про помісність Київської церкви та її незалежності з-під Константинопольського патріархату. Звичайно, тут наявне переважання політичних мотивів над еклезіальними, але все ж цей факт вартий уваги дослідників. Особливо при вивченні еволюції руської симфонії церкви і держави. Щодо цього у «Слові...» Іларіона немає чітко вираженої особистої позиції, але можемо дійти певних висновків із загального контексту його твору. Так, митрополит ніде не згадує про роль Візантії у хрещенні Русі. І навіть там, де перелічує християнські народи, про греків мовчить: «Хвалить же похвальними голосами Римська сторона Петра і Павла, бо од них увірувала в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія й Ефес, і Патм — Івана Богословця, Індія — Тому, Єгипет — Марка. Всі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого учителя, того, що навчив їх православній вірі» [7, 44].

Отже, Іларіон свідомо применшує роль Візантії у християнському світі. Це складно зрозуміти, особливо коли врахувати, що він діяв в XI ст., тобто коли ще свіжою була пам'ять про Володимирове хрещення, яке швидше всього відбувалось не без візантій-

ських впливів. Грецька ієрархія була на Русі поширеним явищем, а що більше того, мала тут свої сильні впливи. Важко не погодитися з висновками дослідників про позицію Іларіона: «Виступаючи проти гегемоністичних зазіхань Візантії, він підкреслює певні переваги нових народів, тих, які пізніше прийняли християнство, перед старими народами, які намагаються за допомогою віри підкорити інші народи» [11, 105]. Отже, «соратник Ярослава Мудрого в боротьбі за об'єднання Русі, рівні права руської та грецької церкви» [11, 103] виключав Візантію зі своїх роздумів, щоби підкреслити самостійність Київської церкви. Тобто творив своєрідну антитезу до думки про те, що Візантія є духовною матір'ю Русі, джерелом руського християнства і єдиним середником між усією християнською традицією та Києвом. Заслугу за хрещення Русі Іларіон приписує Божому провидінню і мудрості князя Володимира Великого: «Однак, коли він у дні свої жив і землю свою пас правдою, мужністю і розумом, навідав його Всевишній, глянуло на нього всемилолюбиве око благого Бога, і возсів розум у серці його. І осяг він суєти ідолюської облуду і потреби знайти єдиного Бога, який сотворив усю твар видиму і невидиму» [7, 45]. Підкреслюючи свою позицію, Іларіон твердить, що греки зонайбільше подали приклад для Володимира, але не брали активної участі у процесі християнізації Русі.

Отож Іларіон не лише сповняв княжу волю щодо унезалежнення Київської церкви, а й сам був глибоко переконаний в цьому. Своім «Словом...» митрополит здійснив спробу витворити нову ідеологію Київської держави, посаджену на християнській основі. Тим він відіграв роль творця нової свідомості християнської Русі. Показовими є висловлювання митрополита про князя Володимира: «А що він завжди чув про благовірні землі грецькі, христорюбиві і сильні вірою, як вони єдиного Бога в Трійці почитають і поклоняються, як у них діються сили і чудеса, і знамення, як церкви людьми повняються, як усі городи благовір'ям кріпляться, як усі люди щиро моляться, перед Богом схиляючись, то, се чуючи, зажадав він серцем, загорівся духом, щоб і собі стати християнином і землю свою до християнства навернути. Що й сталося» [7, 45].

Другим фактом поставлення митрополитом русича була інтронізація Климента Смолятича в 1147 р. за правління князя Ізяслава Мстиславича. «В 1147 р. після смерті митрополита Михайла II став Клима, завдяки переяславському князеві Ізяславові Мстиславовиче-

ві, а проти своєї волі, Київським митрополитом. Вибір відбувся на соборі, скликаному князем Ізяславом» [12, 61]. Клим йшов стопами свого попередника Іларіона. Князь прагнув незалежності політичної і релігійної, а його соратником став митрополит, який дотримувався тих самих поглядів. Це і проявилось у його правлінні митрополією: «Найправдоподібніше однак є, що князь Ізяслав не бажав собі залежності української Церкви від патріарха... Увесь час Клим уважав себе незалежним від патріарха; він і не згадував його при богослужіннях» [12, 61]. Митрополити не виконували якоїсь чітко окресленої функції в державі й творили те, до чого покликали їх обов'язки уряду, який посідали. Коли інтереси князя й митрополита збігалися, то вони обидва діяли разом, незалежно від того, хто першим проявив ініціативу.

Київські митрополити і їхні стосунки з великими князями були вірцевими для взаємозв'язків єпископів та удільних князів: «У відношенні єпископів до своїх місцевих князів було багато спільного з відношеннями митрополитів до великих князів. У межах своєї єпархії кожен єпископ був самою впливовою людиною і найближчим радником свого князя по громадських справах, заступником за інтереси удільного населення» [10, 42]. З цього випливає, що князь і митрополит на Русі не діяли підпорядковано чи ізольовано. Їхня роль у державі перепліталася, вони мусили узгоджувати між собою важливі рішення і поділяти права у керуванні одним народом. А отже, мала бути чітка модель співіснування церкви і держави на Русі, яку прийнято називати симфонією церкви і держави.

Симфонічні відносини церкви і держави у Київській Русі підживлювали здорові для кожної нації почуття патріотизму і національної свідомості. Церква відчитувала в тому контексті четверту заповідь Богу, де «батьки» розумілись у широкому значенні — не лише як конкретні особи, які дали фізичне життя, а й як батьківщина. Хоч симфонію Київська церква не звужувала виключно до держави, а була готова у своїй вселенскості будувати її зі всім людством, та все ж на рівні помісності вона розуміла важливість контактів із конкретною державою і народом. Життя ставило церкву в ситуацію, в якій неможливо було нехтувати державою як організованою нацією. Тому церква йшла на зустріч останній у вихованні нації, свідомої свого стану: «Церква визначає дочасні (земні) цілі, цінує їхнє значення в житті людини, а отже, в евангелізації прагне нести допомогу людям

у їхніх земних справах, вказуючи на сляиво вічного життя, допомагає влаштувати краще життя на землі» [3, 13]. Ситуація, що склалася на Русі в період зрілого Середньовіччя, вимагала важкої та цілеспрямованої праці в цьому аспекті. Держава була ще дуже молода, до того ж складена з великої кількості колишніх племен і недосконалих державних утворень раннього Середньовіччя. Кожна з тих суспільностей мала свої тривалі традиції й усвідомлювала власну ідентичність. Це стояло на перешкоді до повної інтеграції в один руський народ. Швидкий політичний, економічний і військовий зріст Русі призвів до інтенсивних міжнародних контактів. У Київській державі були священики з Греції і Болгарії, вояки зі Скандинавії, купці з більшості країн Євразії. Вони вносили в українську дійсність елементи різних культур і релігій. Це не сприяло утвердженню патріотизму, а швидше поширювало космополітичні тенденції.

Безперечною умовою розвитку держави є консолідація усіх сил суспільства, скерування їх в одному напрямку. При строкатості й роз'єднаності поглядів важко творити щось єдине. Об'єднавчим консенсусом для народу Київської Русі було християнство. Воно стало одним із каталізаторів для такого швидкого розвитку симфонії церкви і держави. Ці дві інституції несли своє завдання у світі, але в момент особливої ваги їх шляхи перепліталися: «Місія Церкви і справи світу взаємопроникаються, хоч не ідентифікуються» [3, 13]. Особливу роль у розвитку національної свідомості відігравала література тих часів. Найталановитіші письменники Київської Русі — митрополити Іларіон, Клим Смолятич та Никифор — зверталися до цієї тематики. Першою і найважливішою у державі митрополити все ж вважали християнізацію. Та думка перегукувалась з іншими творами того часу. «Зі “Слова про закон і благодать”, “Повісті минулих літ”, Києво-Печерського патерика та інших пам'яток української літератури князівської доби ми дізнаємося, скільки енергії, сповненої благочестя і самопожертви, доклали світські й монаші місіонери, щоб довершити християнізацію корінного народу держави — русичів-українців, а ще більше — племінних меншин на півночі та сході Київської держави» [14, 21].

Найбільше тут прислужився митрополит Іларіон. Усе його «Слово...» було пронизане ідеями патріотизму. Цей першоієрарх Київської церкви був русичем, на нього покладалася функція обґрунтування статусу християнської Русі. «Перший руський літопис і “Сло-

во...” стали блискучими виразниками того народно-патріотичного підйому, який охопив Київську державу у зв’язку зі загальним культурними успіхами Русі» [9, 41]. Усе життя і діяльність митрополита Іларіона були жертвою за свою Церкву і Батьківщину. Сам факт його вибору на Київський митрополичий престол був спробою національної ідентифікації [16, 13–14]. Іларіонове «Слово про закон і благодать» цікаве своєю антиномічністю. Автор звеличує і підкреслює особливість українського народу, робить значний акцент на національній свідомості. Поряд з цим не залишає місця для жодних ідей нацистського, шовіністичного чи ексклюзивістичного характеру. Противагою до них митрополит висував більш глобальні думки, які отримали у дослідників назву теорії «еволюції історії» [11, 34–35]. Отже, у «Слові...» простежуємо одночасно тенденції до націоналізації та глобалізації. «Все “Слово” Іларіона з початку до кінця становить прямий і органічний розвиток єдиної патріотичної думки. І чудово, що та патріотична думка Іларіона весь час підкреслює, що руський народ лиш частина людства» [9, 36]. Твір Іларіона став своєрідним ментальним напрямом для Київської Русі, дотримання якого надавало її народу можливості раціонального осмислення своєї національної належності. У «“Слові...” двірський духовник Ярослава, Іларіон, вложив ідеологію християнської Русі-України тих часів» [17, 313].

Розвиток людства для Іларіона — це перш за все шлях до Христа, який звершується через різні знаряддя. Пригадаймо, що митрополит жив і творив у період масового навернення на християнство народів Європи. Руський народ включився у той загальний процес, привнісши в нього свої особливості. «Своєрідне ставлення до сьогодення в образі історії Іларіон пов’язує з утвердженням патріотизму, любові до Вітчизни, що є провідною темою “Слова...”. Воно є першою пам’яткою, в якій підтверджується велич і єдність землі Руської, прагнення організованого вписання свого народу у всесвітній історичний процес» [11, 105]. Найбільшу радість для Іларіона дарує те, що християнство на Русі приймається входячи у плоть і кров, стає для слов’ян рідним. «Патріотизм і полемічний пафос “Слова...” зростає у міру того, як Іларіон описує успіхи християнства серед русичів» [9, 33]. Окрім того, «Слово...» свідчить про те, що ідеї щирої і глибокої любові до рідного краю були на той час в Русі високо-розвиненими. «Автор пишається силою та величчю свого рідного

краю і його “Слово” дає цікаве свідчення про ту національну свідомість, яка вже тоді жевріла серед кращих людей свого часу» [5, 84]. Сам Іларіон, як видно з його твору, відзначався великою любов'ю до Батьківщини. Можливо, саме його глибинні переживання дали «Слову...» таку життєвість. «Зрівняння української землі з грецькою, українського володаря з грецьким імператором, порівняння Володимира з Константином і Давидом, а Ярослава з Соломоном, звеличення Києва, молитва за українську землю вказує на національну свідомість Іларіона» [12, 60].

Підсумовуючи Іларіонові думки, можемо зазначити, що «провідною ідеєю “Слова...” є утвердження патріотизму, любові до Вітчизни. Саме цей твір є першим, в якому змальовується велич і єдність землі Руської. Іларіон прославляє патріотизм видатних діячів, князів руських, перш за все Володимира» [15, 23]. І не тільки у творчості Іларіона, а й у всій культурі Київської Русі державницька і християнська ідеї тісно взаємопов'язані. Християнство сприяло державницькому формуванню русичів, здійснювало цементуючий вплив на об'єднання усіх руських земель. Церква освячувала національні почуття, особливо патріотизму. Християнські ідеї виступили тією сферою духовно-практичної діяльності, яка захищала людину від деспотизму фізичного і духовного поневолення, підтримувала в ній духотворчу діяльність.

Щодо іншого митрополита-русича — Кліма Смолятича, то про нього можемо сказати, що «із соціальних проблем найбільш чітко виражена у “Післанні...” ідея цілковитої незалежності Русі» [15, 29]. Патріотизм не був чужим для ієрархії Київської церкви. Він впливав із симфонії церкви та держави й свідчив про здоров'я стосунків останніх.

ДЖЕРЕЛА

1. Быков С. Русская Церковь и императорская власть / С. Быков. — М., 1998.
2. Великий А.Г. З літопису християнської України / А.Г. Великий. — Рим, 1968.
3. Гаваньо І. Передмова до українського видання / І. Гаваньо // Й. Гьофнер. Християнське суспільне вчення. — Львів, 2002.

4. Доброклонский А. Руководство по истории Русской Церкви / А. Доброклонский. — М., 2001.
5. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. — К., 1995.
6. Знаменский П. История Русской Церкви / П. Знаменский. — М., 1996.
7. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / Іларіон Київський // Федорів Ю., Мозгова Н. Історія української філософії. — К., 2000.
8. Карташов А. Очерки по истории Русской Церкви. Т. 1 / А. Карташов. — М., 1959.
9. Лихачёв Д. «Слово о законе и благодати» Иларионово / Д. Лихачёв // Избранные работы в трёх томах. Т. 2. — Ленинград, 1987.
10. Малицкий П. Руководство по истории Русской Церкви / П. Малицкий. — М., 2000.
11. Огородник І. Українська філософія в іменах / І. Огородник, М. Русин. — К., 1997.
12. Перші українські проповідники і їх твори. — Рим, 1973.
13. Подскальский Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси / Г. Подскальский. — Санкт-Петербург, 1994.
14. Степовик Д. Світло для свого народу / Д. Степовик // Джерела. — Луцьк, 2003. — № 3.
15. Федів Ю. Історія української філософії / Ю. Федів, Н. Мозгова. — К., 2000.
16. Федорів Ю. Організаційна структура Української Церкви / Ю. Федорів. — Торонто, 1990.
17. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. Т. 1 / М. Чубатий. — Рим, Нью-Йорк, 1965.